

## **ПРОМИСЛОВЕ ВИРОБНИЦТВО У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ на зламі XIX-XX ст.**

*Показано, що промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці на зламі XIX-XX ст. Потужний розвиток одержала технічна переробка сільськогосподарських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Реалізація промислової продукції приносила поміщикам високі прибутки. Внаслідок поєднання вищезгаданого сільськогосподарської продукції та її переробки поміщицькі господарства перетворювалися на аграрно-промислові комплекси. Внаслідок таких змін поміщик пореформеної доби набував рис капіталіста, підприємця.*

**Ключові слова:** поміщицьке господарство, промислове виробництво, переробна промисловість, прибутковість.

Темірова Н. Р.,  
Донецький національний університет, г. Донецьк, Україна

## **ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ПОМЕЩИЧЬИХ ХОЗЯЙСТВАХ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ на переломе XIX-XX вв.**

*Показано, что промышленное предпринимательство занимало важное место в помещичьей экономике на рубеже XIX-XX вв. Мощное развитие получила техническая переработка сельскохозяйственных продуктов: сахарное, винокурное, табачное, мукомольное производства. Реализация промышленной продукции приносила помещикам высокие прибыли. В результате сочетания выращивания сельскохозяйственной продукции и ее переработки помещичьи хозяйства превращались в аграрно-промышленные комплексы. Вследствие таких изменений помещик пореформенной эпохи приобретал черты капиталиста, предпринимателя.*

**Ключевые слова:** помещичье хозяйство, промышленное производство, перерабатывающая промышленность, доходность.

Temirova Nadia,  
Donetsk National University, Donetsk, Ukraine

## **INDUSTRIAL PRODUCTION AT LANDLORD'S FARMS OF UKRAINIAN PROVINCES in the late XIX and early XX centuries**

*The capitalist nature of the landlords' activity was particularly visible in the industrial production. In late XIX – early XX centuries it occupied an important place in the landlord economy. Due to the fact that landlords possessed free capital, they managed to increase their wealth by converting farms into agrarian-industrial complex. During the post-reform decades the volume of agricultural products – wheat, rye and sugar beet – was constantly on the increase which made it possible to process agricultural raw materials in the estates. In late XIX century industrial entrepreneurship was most widespread in provinces of the Right-bank Ukraine.*

*Part of grain was processed into cereals, flour, starch, oil, alcohol, beer directly at the estates. One of the most developed industries was distilling. However, enrichment from the industrial production could not be compared to the production of sugar. Its rapid development occurred in the 40-50s of XIX century. Industrial establishments were organized by landlords who had the means to build and also borrow money on the security of estates.*

*Most trades in the estates concentrated at large farms. The primary role in the prosperity of large landowners in Ukraine belonged to the agrarian-industrial complex. Their wealth was concentrated in three areas: the production of grain, crunching and distillation; growing of beet with sugar production, felling with selling of its products. A characteristic feature of the landlords' estates of entrepreneurial*

*type was a practically closed production cycle. Agricultural production, apart from the direct product, gave fodder for livestock which allowed fertilising soil.*

*Specialization was primarily dependent on climatic conditions. Therefore, on the Right bank the production of sugar and distillation was widespread, while at the landlord estates on the Left bank – refining, which enabled the optimal use of agricultural products, namely, sugar beet, distilleries, breweries and mills. In the South production of grain prevailed, whereas processing played only secondary role. Industrial processing of agricultural products was done through distillation and meal production. It should be emphasized that industrial production yielded the highest revenue to landowners. Furthermore, a landowner of the post-reform epoch was not an entrepreneur and capitalist anymore.*

**Key words:** *landlord economy, industrial production, remake industry, profitability.*

Внаслідок скасування кріпацтва велике (поміщицьке) землеволодіння переживало глибоку видозміну. Втративши, нехай і малопродуктивну, але гарантовану робочу силу, їхні власники постали перед проблемою пошуку нових методів господарювання. Прилаштуваючись до ринкової кон'юнктури, найбільш вправні землевласники не обмежувалися традиційними землеробством і тваринництвом, а все більше уваги приділяли промислому виробництву, оскільки воно давало найвищі прибутки. Внаслідок певної переорієнтації своїх господарств поміщики перетворювалися на господарів підприємницького типу. В результаті економічних перетворень відбувалася їхня соціальна трансформація. Дослідження організації промислового виробництва у поміщицьких маєтках здатне дати відповіді на питання про глибинні перетворення в пореформеному суспільстві, які незабаром призвели до революційного зламу.

Дослідники зверталися до вивчення підприємницької діяльності великих землевласників у контексті проблеми визначення рівня розвитку капіталістичних відносин в їхніх господарствах. Більше того, ця проблема зберігала пріоритетність у середовищі радянських дослідників, оскільки перебувала у полі дозволеного. А. Анфімов, Д. Ковальченко, Л. Минарик здійснили глибокий науковий аналіз змін становища поміщицького господарства у пореформеній Росії [1-3]. Як елемент загальної концепції у них наведені приклади з українських губерній. Певний внесок у дискусію про співвідношення капіталістичної та відробіткової систем поміщицького господарювання зробили українські науковці Л. Іванов, О. Мамалига, Л. Мельник [4-6]. Попри потужний фактичний матеріал концептуально дослідження того покоління істориків обмежувалися висновками

про кризовий стан поміщиків, що розглядалося як одна з передумов «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Цю концептуальну обмеженість поступово вдається долати сучасним науковцям. Загальні нові підходи, передусім, позначилися в узагальнюючих працях [7-9]. Українські історики Т. Лазанська, А. Тимошенко, О. Ткаченко та інші автори, французький науковець Д. Бовуа кожен у межах своєї проблематики зверталися і до організації промисловості в поміщицьких маєтках [10-13]. Проте цілісного уявлення про цей вид діяльності поки що не маємо. Тому мета даної розвідки полягає у визначенні провідних галузей «поміщицької промисловості» в українських губерніях на зламі ХІХ-ХХ ст. Основними джерелами дослідження виступили статистичні матеріали, описи маєтків, мемуарна література.

Капіталістичний характер діяльності поміщиків особливо яскраво виявився в галузі промислового виробництва. У них були в наявності вільні капітали, завдяки чому вони отримали шанс примножити своє багатство, перетворюючи власні сільські господарства на аграрно-промислові комплекси. Їхня промислова діяльність лежала, передусім, у галузі переробки сільськогосподарської сировини.

У пореформені десятиліття обсяги землеробської продукції – пшениці, жита і буряків – зростали з кожним новим десятиліттям, що надавало можливість здійснювати переробку сільськогосподарської сировини в маєтках. За даними Дворянського банку наприкінці ХІХ ст. промислове підприємництво найбільшого поширення набуло у правобережних українських губерніях (Київщина – 57,6, Поділля – 59,9, Волинь – 67,4 % заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в

лівобережних (від 19,3 до 27,3 % маєтків). Характерно, що напередодні Першої світової війни в Правобережжі майже 50 % усіх підприємств належали польським поміщикам. Кількість промислових закладів в обстежених маєтках перевищувала кількість самих маєтків, тобто в господарстві було більше одного промислового підприємства. Перше місце посідала Херсонщина, де на господарство припадало 3 підприємства. У правобережних губерніях цей показник становив 2,4 промислові заклади, у той час як у Катеринославській, Таврійській, Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях цей показник був меншим за 2 [14].

Однією з найрозвиненіших промислових галузей у поміщицьких маєтках було винокуріння. Проте урядове положення 1861 р. сприяло створенню винокурних заводів, здатних сплачувати високі податки, які передавались у концесію поміщиками-дворянами. Це призвело до занепаду значної кількості невеликих винокурень у маєтках, що були джерелом збагачення дворянства. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., у 1883 р. залишилося 108. Загальна виробнича потужність не знизилася внаслідок інтенсивної концентрації виробництва. Внаслідок цього поміщики, окрім значних прибутків, втрачали і продукти переробки, які, наприклад, використовувалися для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. У 1891 р. обмежувальний указ було скасовано. Оподаткуванню підлягали великі винокурні, з малих податки зменшувалися. Як наслідок, землевласники, стурбованим закриттям кордонів для експорту зерна, отримували шанс компенсувати неминучі втрати [15].

А. В. Кочубей згадував, що під час розподілу батьківських маєтностей між трьома братами він погодився прийняти Гути – *«маєток, який давав достатньо поганий прибуток доти, доки я не влаштував там скляний і не збільшив існуючий винокурний завод»* [16]. Винокуріння було однією з прибуткових статей у Чернятинському маєтку М. М. Львової (Литинський повіт Подільської губернії).

Завод у складі маєтку був придбаний власницею 1864 р. До початку 1890-х років він перебував в оренді і приносив щороку 1 200 руб. прибутку. У 1891 р. орендні відносини припинені і винокуріння здійснювалося за рахунок власниці. Виробничий процес залишався примітивним, тому прибутковість була невисокою – 678 руб. У 1897 р. завод піддано реконструкції. Акцизним відомством було дозволено викурювати до 9,5 тис. л, пізніше цей показник збільшено до 15,6 тис. л. Поряд із Правобережжям помітний розвиток винокуріння отримало в Харківській губернії – тут щороку вироблялося продукції на 3 млн. руб. Найбільшими винокурними заводами були підприємства Кенига (продуктивність – 95 тис. руб.), Строганових (продуктивність – 90 тис. руб.) [17].

Але жодне з джерел промислового збагачення не могло зрівнятися з виробництвом цукру. Бурхливий розвиток цукроваріння припав на межу 40-50-х років XIX ст. Промислові заклади організовували поміщики, які мали, де й за що будувати, могли позичити кошти під заставу маєтків. Справжнє піднесення розпочалося в 1881-1883 роках. Численні дрібні цукроварні в маєтках з «відкритим вогнем» і рабськими умовами праці занепадали, натомість швидкими темпами відбувалася концентрація, множились підприємства з новими технологіями; зростала кількість найманої робочої сили. Після 1881 р. стара технологія добування соку з буряків за допомогою гідравлічного преса була замінена розпилювачами і фільтруючими пресами. Завдяки цьому вихід цукру з берківця зріс від 35 фунтів до 1 пуда 30 фунтів, тобто вдвічі. Майже повне припинення імпорту цукру в 1877 р. До того ж, у Західній Європі відчувався брак цукру, тому вона стала хорошим ринком для експорту. Через утримання цін на високому рівні дивіденди цукроварень коливались від 15 до 20 %, що сприяло розгортанню поміщицького виробництва [18].

Домінувала в цукровому виробництві Київщина. У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5 800 тис. берківців, на Волині в 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна

вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн. руб., а на Волині – 2,9 млн. Іншим регіоном цукроваріння було Лівобережжя, хоча, звичайно, він поступався обсягами. Друге місце за розмахом виробництва цукру посідав цукрорафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн. руб. Серед інших поміщицьких підприємств виділялися Михайлівський завод у Глухівському повіті, який належав товариству буряко-цукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. з обсягом виробництва в 3 млн. руб.; Кенига в с. Тростянці Охтирського повіту, заснований 1847 р., з обсягом 2,6 млн. руб.

Некерване з 1881 р. виробництво, усунення нестачі цукру в Західній Європі призвели до надвиробництва. Щоб не втратити позиції, в березні 1884 р. головні цукрозаводчики й акціонерні товариства всієї імперії об'єдналися в цукровий синдикат. Цукровики зібрались у Києві і звернулись до держави з вимогою знизити податки на продаж цукру всередині країни, встановити квоти на виробництво і вирощування буряків відповідно до «реальних потреб». Серед ініціаторів були найбільші цукровиробники – Чацькі, Потоцькі, Бродські, Терещенки, Балашови.

За винятком 1893 р., коли через поганий врожай довелося імпортувати цукор, у наступні роки ринкова кон'юнктура була сприятливою для цукрових магнатів. Такою вона залишалася до 1914 р. Географія експорту була досить широка – європейські та азійські країни. Наприкінці XIX ст. в правобережних губерніях вироблялося 69 % цукру Російської імперії. Але в середовищі цих багатих людей не існувало рівності. З боку власників 13 цукроварень на захід від Дніпра і 8 на схід (Бродських, барона Гінзбурга, який володів 10 цукровими підприємствами, Бобринського, власника цукроварні у Смілі і 6-класного технічного училища) відчувалася прихована зневага до багатих парвеню – наприклад, чумацького сина Терещенка, власника 4 цукроварень на Правобережжі і 7 на Лівобережжі.

Розвиток цукрової промисловості був неможливим без ще одного джерела збагачення – лісу. Гостра потреба у шпалах для залізниць, у папері, особливо в деревині

швидко призвела до її подорожчання. Поступовий розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом протягом десятиліть одержувати готівку при майже повній відсутності банківського кредиту. Тим більше, що ціни на ліс із 1860 до початку 1880-х років виросли у 5 разів [19].

Особливо активно лісові багатства експлуатувалися до 1890 р., доки на цукроварні й винокурні не почало надходити залізницями вугілля з Донбасу. Але оскільки привозити вугілля з Донбасу було дорого, а місцеві запаси бурого вугілля так і не змогли використати, три чверті палива постачали з лісу. У 1884 р. єдина для трьох правобережних губерній копальня бурого вугілля експлуатувалась під Звенигородкою графом Потоцьким спільно з графом Шуваловим. Проте то було низькосортне паливо, добувалось на невеликій копальні, де працювало 60-100 шахтарів. У 1868 р. на території Смілянського маєтку були відкриті поклади бурого вугілля, який спробували використати в цукровому виробництві. Але через дорожнечу та низьку якість через десять років його добування припинили. Основним видом палива, як і раніше, служили дрова. До 1869 р. як паливо дрова застосовувалися на Капітанівському цукровому заводі Бобринських.

На п'яти цукрових заводах графів Бобринських в 1861-1866 років вартість використаних дров становила 144,4 тис. руб., а в 1876-1881 роках досягла найвищого показника – 208,5 тис. руб., після чого розпочалося зниження витрат на дрова через початок застосування вугілля. Протягом 1876-1881 років його вартість склала 14,5 тис. руб., у 1881-1886 роках – 16,5 тис., після чого витрати на нього різко впали. Тільки з 1906 по 1911 роки вони зросли до 41,1 тис. руб., а в 1911-1912 роках – уже до 145,8 тис. [20]. У 1915 р. власники Смілянського маєтку Бобринських, заставленого у Дворянському банку, звернулись до правління банку з проханням дозволити рубку лісу для потреб цукрового заводу. Враховуючи, що залізниці були не в змозі постачити необхідну кількість вугілля, що нестача палива негативно відбилась би на платіжній спроможності маєтку, що за

власниками не було недоїмок, їм було дозволено дострокову рубку лісу на потреби заводу [21]. Переважно на вугіллі працював тільки Червонський цукровий завод (Житомирський повіт Волинської губернії). Паливо привозили з донецьких і домбровських копалень [22].

Інші види господарської діяльності в українських губерніях були досить незначними. Зокрема у правобережних губерніях металургійне виробництво, велося на старих запасах вугілля на Волині, концентрувалось у 1882 р. на 11 руднях, які давали 594,5 тис. пуд. продукції. У 1895 р. видобуток 8 рудень склав 978,9 тис. пудів, чого вистачало лише для кількох невеличких залізоплавильних підприємств з кількістю робітників 40-100 осіб. Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років Поділля охопила «фосфоритна лихоманка». У Жмеринці збудували суперфосфатний завод, але родовище швидко вичерпалось. Імпорт мінеральних добрив зруйнував у зародку цей вид промисловості. Через поширення імпорту зменшувалась кількість текстильних фабрик: зі 115 у 1859 р. до 71 в 1888 р. Втручання маєтків у виробництво грубих тканин обмежувалося наданням сервітутів на використання річок для вимочування сировини [23].

Якщо в цілому поглянути на поширеність промислів у поміщицьких маєтках, то побачимо, що в основному вони зосереджувались у великих господарствах. Така ситуація спостерігалася в Костянтиноградському повіті Полтавщини. З 57 промислових закладів 38 розміщувалося у маєтках площею понад 1 тис. дес. Найпоширенішими були млини (33), далі названі цегельні заводи (8), олійниці та крупчатки (по 4), парові млини, кузні, майстерні (по 2) тощо. Єдиний у повіті винокурний завод розташовувався в Карлівському маєтку. Тут перероблялися жито, ячмінь, овес, просо, кукурудза, картопля. Щоденно перероблялося 1 016 пудів сировини, що надавало можливість щороку викурювати від 62,5 тис. до 833 тис. л спирту. Цей завод був одним з найбільших у Росії. Щорічний прибуток становив пересічно 150 тис. руб. Протягом виробничого періоду, який тривав з жовтня по квітень, на заводі працювало близько

100 робітників. У цьому ж маєтку діяв крохмальний завод, який протягом 6-7 місяців переробляв 20-30 тис. пудів пшениці арнаутки. На підприємстві були зайняті 20-25 робітників. З 10 пудів пшениці отримували 4,5 пуда крохмалю. Паровий крупчастий млин перероблював 1 тис. пудів на добу, а за рік – 200-250 тис. пуд. пшениці. Вироблялося борошно шести сортів. На млині зайнято було 30-34 робітники. Окрім цих промислових закладів, у маєтку працювала механічна майстерня з ливарним відділенням. Вона служила для ремонту та виготовлення сільськогосподарських знарядь, зокрема, борін, плугів, парових молотарок. У майстерні працювали 40 майстрів та 20 учнів. Як паливо застосовувалися солом, дрова, а на винокурному заводі і в майстернях – ще й вугілля. Перелічені промислові заклади маєтку Мекленбург-Стерлицьких були найпомітнішими у Костянтиноградському повіті. Серед інших маєтків привертала увагу Циглерівський, в якому функціонували механічна майстерня та паровий млин [24]. У поміщицьких господарствах Кременчуцького повіту Полтавської губернії промисли були представлені значно менше: з 40 обстежених маєтків лише в 7 були такі. Це 3 млини, 2 сукновальні, олійниця, цегельний завод і паровий млин [25].

Характерною рисою поміщицьких господарств підприємницького типу було існування практично замкненого виробничого циклу. Сільськогосподарське виробництво, окрім прямого продукту, якнайменше, давало корм для худоби, останнє дозволяло угноювати ґрунт. Наприклад, у Борозенському маєтку (Полтавська губернія) Г. М. Навроцького площею 542 дес. розвивалися рільництво, тваринництво, тютюнництво, лісоводство та цегляне виробництво. Всі ці галузі були взаємо-пов'язані. Дрібні дрова з лісу використовувалися у виробництві цегли. Відходи з зерноводства давали солом, полову, висівки, що застосовувалися для відгодівлі худоби. Тваринництво давало добриво, зокрема для тютюнництва [26]. Маєток Миколаївський князя М. І. Трубецького, більша частина якого розташовувалась у Волчанському повіті Харківської губернії, займав 11,8 тис. дес. Провідними галузями

господарства були вівчарство, хліборобство, винокуріння, а бджільництво та свинарство мало допоміжний характер. Цінні зернові – пшениця та жито – спрямовувалися на продаж. Вівчарство було збитковим. Важливим для даного господарства була винокурна галузь. Займаючи 5 дес., завод відзначався виробництвом високоякісного вина. Середньорічний прибуток його становив 15,2 тис. руб. У навколишніх селах власнику належали 13 питних закладів. До того ж, підприємство давало можливість утримувати стадо англійських свиней. Працював цегельний завод потужністю в 150-200 штук. Серед інших статей прибутку – три водяні млини, бджільництво, лісове господарство. В цілому чистий прибуток маєтку становив близько 30 тис. руб. [27].

Обстеження маєтків степової України, здійснене І. О. Стебутом, показало, що частина зерна перероблялася на місці, безпосередньо в маєтках, на крупу, борошно, крохмаль, масло, спирт, пиво. У деяких господарствах, як наприклад, Карлівському Великої княгині Олени Павлівни, Диканьці князя Сергія Вікторовича Кочубея, Гаврилівці Борисовських, Сонцевці поміщика Сонцева – працювали парові млини. У Карлівці на заводі з пшениці виготовляли крохмаль. За день перероблялося 120 пудів зерна, з 10 пудів виходило 5 пудів готового продукту, який реалізовували оптом у Харкові, а відходами годували свиней. У цьому ж господарстві діяв олійницький завод, який щоденно переробляв 140-160 пудів для задоволення внутрішніх потреб. Винокурні працювали в Карлівському й Диканському маєтках. У першому перероблялося зерно й картопля, в другому – тільки зерно. На Карлівській винокурні було залучено 75 робітників. Відходами вироб-

ництва годували 650 свиней, 200 голів великої рогатої худоби, 5 тис. овець, а також з висівок пекли хліб для робітників. Спирт продавався в Катеринославській і Таврійській губерніях. У Диканьці також варили пиво з ячменю [28].

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений час, але свого розквіту досягло вже після скасування кріпацтва. Аграрно-промислового комплексу належала першорядна вага у процвітанні великих землевласників України. Спеціалізація диктувалася, передусім, природно-кліматичними умовами. Тому на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння; у поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися переробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало зерноводство, переробні галузі відігравали другорядне значення. Промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки. Багатство концентрувалося у трьох сферах: виробництво зерна з млинарством і винокурінням, буряківництво з виробництвом цукру, лісовирубка з торгівлею лісом. Ці економічні напрямки завдяки високій концентрації капіталу розвивалися швидко і впевнено. Найбільшу економічну перевагу мали кілька десятків потужних виробників збіжжя, які зуміли впоратися з падінням цін на європейському ринку в середині 1880-х років, спричиненим надзвичайно інтенсивною американською експортною політикою. Поміщик пореформеної доби перед нами постає вже не в образі феодала, а як підприємець, капіталіст.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 395 с.
2. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко, Н. Б. Селунская, Б. М. Литваков. – М. : Наука, 1982. – 264 с.
3. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв. / Л. П. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 143 с.

4. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М. : АН СССР, 1961. – С. 312-357.
5. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900) / А. И. Мамалыга. – Каменец-Подольский, 1978. – 18 с.
6. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті років XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73-79.
7. Борисенко В. Курс української історії / В. Борисенко. – К. : Либідь, 1999. – 615 с.
8. Сарбей В. Історія України (XIX – початок XX ст.) / В. Сарбей. – К. : Генеза, 1995. – 224 с.
9. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – 344 с.
10. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України, 1999. – 282 с.
11. Тимошенко А. Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана: автореф. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Г. Тимошенко. – Харків, 2004. – 20 с.
12. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків на Україні (1861-1917 років): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / О. В. Ткаченко. – К., 1998. – 220 с. – 334 с.
13. Бовта Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовта. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
14. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I. – СПб., 1897. – С. 156.
15. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790-1873. – СПб., 1890. – С. 212.
16. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том. VII. Малороссия. – СПб., 1903. – С. 205.
17. Стебут И. А. Сельскохозяйственные заметки из поездки в некоторые, преимущественно степные губернии / И. А. Стебут. – М., 1872. – С. 42-43.
18. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – 231 с.
19. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии. – К., 1913. – С. 106, 112-113.
20. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 593, оп. 10, спр. 1463, арк. 210зв.
21. Описание свеклосахарных и винокуренного заводов наследников Ф. А. Терещенко. – К., 1900. – С. 11.
22. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. I. – Полтава, 1888. – С. 199-200.
23. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. – Полтава, 1889. – С. 39.
24. РДІА, ф. 395, оп. 1, спр. 455, арк. 3-9.
25. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 500, оп. 1, спр. 21, арк. 13-29зв.

**РЕЦЕНЗЕНТИ:** *Drozd Roman*, dr hab., prof.; *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.

© Темірова Н. Р., 2014

Дата надходження статті до редколегії 08.01.2014